

BILOLXON ABDULLAYEV,

O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

“GUL VA BULBUL” DOSTONINING AYRIM TOSHBOSMA NUSXALARINING QIYOSIY-MATNIY TADQIQI

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiy an'ana sifatida yaratib kelingan asarlar sirasiga kiruvchi “Gul va Bulbul” tipidagi dostonlardan biri bo'lgan, XVIII asrda yashab ijod etgan Salohiy qalamiga mansub asarning XIX asr boshlarida nashr etilgan ikki toshbosmasi manbalari manbaviy qiyoslanadi, matniy muqoyasa qilinadi.

Kalit so'zlar: Gul, Bulbul, nusxa, manba, muqoyasa, toshbosma, matn, misra, bayt.

Annotation: In this article, the sources of two lithographs published in the beginning of the 19th century, which is one of the “Flower and Nightingale” epics of the “Flower and Nightingale” type, written in the 18th century, and published in the beginning of the 19th century, are compared.

Key words: Flower, Nightingale, copy, source, comparison, lithograph, text, verse.

Tadqiq etilayotgan ushbu ikki toshbosma manba “Gul va Bulbul” nomi bilan ma'lum va mashhurdir. Dastlabki manba Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi toshbosma asarlar fondida 1295 inventar raqami ostida saqlansa, ikkinchi manba esa Sharqshunoslik qo'lyozmalar insitutining asosiy fondida 4250 inventar raqami ostida saqlanmoqda¹. Bu ikki manba o'zaro taqqoslanganda ular bir asarning turli yillarda ayri hududlarda nashr etilgan nusxalari ekanligi ayon bo'ladi². Asar XVII asrda Qashqarda yashab ijod etgan Salohiy ismli shaxsga tegishli ekanligi ta'kidlanadi. Ikki manbada ham “Xotimat-ul kitob” qismida asar ijodkori nomi bayon etiladi. Bevosita manbalarning holatiga keladigan bo'lsak, Adabiyot muzeyida saqlanayotgan manbaning holati yaxshi. Nusxani tadqiq etishga xalal beruvchi jiddiy zararlangan o'rinlar ko'zga tashlanmaydi. 4250 inventar raqami ostida saqlanayotgan nusxa yaxshi saqlanmagan. Nusxaning 3-betidan to 22-betiga qadar varaqlarning mahkamlangan qismidan ajralish, ayrim o'rinlarda matn yozilgan asosiy o'rinlarda teshilish holatlari mavjud. Ushbu nusxaning muqovasi va ikkinchi beti mavjud emas.

Ikki manbaning hajmi bir xil, ya'ni 71 betdan (35 varaq) iborat. Aksar toshbosmalarda bo'lgani kabi biz o'rganayotgan manbalarda ham asosiy qism ikkinchi betdan boshlanadi. Dastlabki betda asarning nomi turli bezakli naqshlar bilan ziynatlangan holda ifodalangan. Ushbu betda asar nomidan tashqari manbaning bosmaxonasi, nashr ettiruvchi shaxs haqida ma'lumotlar berilgan. Ta'kidlanganidek asosiy qism ikkinchi betdan boshlangan. Nisbatan ancha yaxshi holatda saqlangan 1295 raqamli “Gul va Bulbul” dostonining asosiy voqealari ikkinchi sahifadan basmaladan (basmala gulli naqshlar bilan bezalgan) so'ng quydagicha boshlanadi:

“Ammo roviyon axboru noqilon osori Bulbulni qizil Gulga oshiq bo'lg'onini andoq rivoyat qilurkim Sabo Bulbulga qizil Gulni ta'rifini qilib Bulbul qizil Gulga oshiq bo'lgon ekan”.

¹ Keyingi o'rinlarda 1295 raqamli manba “A” manba (nusxa) nomi bilan, 300 raqamli toshbosma esa “B” manba (nusxa) nomi bilan yuritiladi.

² Davlat adabiyot muzeyida saqlanayotgan 1295 raqamli toshbosma asarning so'ngida nashr etilgan yil sifatida hijriy 1324 (milodiy 1906) ko'rsatgan bo'lsa, 4250 inventar raqamli toshbosma asarning xotimasida nashr sanasi sifatida hijriy 1326 (milodiy 1908) yil berilgan.

Ikkinchi manba hisoblangan 300 inventar raqamli manbaning muqovasi, birinchi hamda ikkinchi betlari mavjud emas. Shu boisdan asarning boshlanish qismi mavjud emas. Lekin dastlabki manbadan kelib chiqqan holda keyingi manbaning yo‘qotilgan dastlabki sahifasida nima ifoda etilganligi borasida tasavvur hosil qilish mumkin. Manbalarining nashr xususiyatlari haqida gap ketganda Sharqshunoslik Qo‘lyozmalar insitutida saqlanayotgan 343, 576, 577, 578, 579, 4002, 4248, 4249, 4250, 9143, 9593, 9594, 9595, 11021, 13857, 13858, 13859 raqamli toshbosmalarni tahlil qilinib, shu narsaga guvoh bo‘lindiki, yuqorida sanab o‘tilgan manbalarining hammasi ikki shaharda Toshkent va Buxoro shahrida joylashgan turli matbaalarda turli yillarda bosilgan. Tahlil ostiga olingan ikki manba Buxoro shahrida bosilgan degan xulosaga kelish mumkin. Chunki Toshkent hamda Buxoro matbaalarida chop etilgan toshbosmalar o‘zaro bir necha jihatlarida keskin farqlanadi. Tahlilga tortilgan manbalar manbaviy hamda tekstologik nuqtayi nazaridan Buxoro bosmaxonalarida bosilgan manbalarga o‘xshab ketadi.

“A” manbada doston voqealari ikki chiziqli jadval ichiga ikki ustun ko‘rinishida 13 baytli holatda joylashtirilgan, biroq 43dan to 64-sahifaga qadar bu ana’anadan chekinilgan, ya’ni sahifalardagi matnlar asosiy maydonga zinapoya shaklida 13 bayt emas 13 misra ko‘rinishida beriladi. “B” manbada esa biroz o‘zgacha holat, sahifaning asosiy maydoni kvadrat shaklida bir chiziq bilan ajratib olinib, voqealar ikki chiziqli jadval ichida ikki ustun ko‘rinishida 11 qator holida ifodlangan. Ikki manbada ham fasllar sarlavhalar bilan berib boriladi. Sarlavhalarni asosiy matndan ajratish maqsadida kattaroq o‘lchamda berilgan. Bu ikki toshbosmaning har bir sahifasi raqamlangan bo‘lib, betlarning raqamlari sahifa yuqori qismining o‘rtasiga qo‘yilgan. Biroq raqamlarning ifoda shaklida ayrim tafovutlar mavjud. “A” manbaning 3,13,33-betlarining chap qismida Davlat adabiyoti muzeyining muhrlari mavjud. “B” manbada esa hech qanday muhr bosilgan o‘rinlar ko‘zga tashlanmaydi. Ushbu ikki bosmaning muhim farqlaridan biri shundaki, Davlat adabiyot muzeyida saqlanayotgan toshbosma nisbatan mukammal tuzilishga egadek tasavvur uyg‘otadi kishida. Sababi, manbada kitobatchilik an‘analariga to‘liq amal qilgan holatda poygirlar qo‘yib borilgan, biroq ikkinchi manba bo‘lmish “B” manba borasida bunday deyish qiyin. Biror bir o‘rinda poygirlar berilmagan, ammo birlamchi nusxadan farqli o‘laroq asosiy matn maydoni jadvalga olinib undan so‘ng yana kvadrat ko‘rinishida chiziq tortilib, izoh va qaydlar uchun maxsus hoshiya yaratilgan. Hoshiyaga asosiy matnni to‘ldiruvchi, xato o‘rinlarni tuzatuvchi, uning mazmunini konkretlashtiruvchi so‘z va jumlar kerakli o‘rinlarda berib borilgan.³

Ikki nusxada asosiy voqealar bir necha fasllardan tashkil topgan. Birinchi nusxa 28 fasldan iborat bo‘lsa, keyingisi 29 faslni o‘z ichiga oladi. Asar tarkibida keluvchi g‘azal va munojatlar ham alohida boshlanma bilan ifodalanadi. Manbalardagi boshlanmalarda ham ba’zi o‘rinlarda farqlar kuzatiladi.

Dostonda uchrovchi g‘azallar Bulbul tomonidan kuylanadi, ularning aksari 5 baytlik. Quyidagi jadvalda nusxalar tarkibidagi g‘azallarda mavjud farqlar borasida ma’lumotlar berilgan.

G‘azal nomi va hajmi	Farqlanuvchi xususiyatlar
1. “Jamoling vasfini”, 4 bayt	“A” nusxada g‘azal keyingi fasl bilan qo‘shilib ketgan.
2. “Firoqing birla, ey Gul” 5 bayt	Nusxalarning matni tarkibida so‘z qo‘llash bilan bog‘liq farqlar mavjud.
3. “Sani, ey Gul...” 5 bayt	—
4. “Muhabbat o‘tiga kuydim nigorim” 5 bayt	Nusxalarning matni tarkibida so‘z qo‘llash bilan bog‘liq farqlar mavjud.

³ 3,13,17,25,41,43,46,48,57,61,64- sahifalarda yuqoridagi kabi matn mazmuniga bevosita dahldor bo‘lgan, matn mazmunini to‘ldiruvchi, aniqlovchi va boshqa bir necha maqsadlar tufayli berib borilgan so‘z va so‘z birikmalari mavjud.

Nusxalar matniy-qiyosiy tadqiq etilganda ular o'rtasida ba'zi matniy tafovutlar borligi ayon bo'ladi. Biz ulardan ayrimlarinigina keltirib o'tamiz.

Gul va Bulbul o'rtasidagi muhabbat mojarolari ikki manbada ham bir xil "Sabo Bulbulg'a qizil Gulni ta'rifini qilg'oni" kabi sarlavha bilan boshlanadi. Ushbu bo'limda ikki manbada ham ayrim tafovutlar mavjud. Misol uchun quydagi baytlarda bu farqlar yaqqol namoyon bo'ladi. "A" manbaning quyidagi baytlari:

*Chechaklar orasinda bir chechak bor,
Kiromi ul qilur bo'lsang giriftor.
Oti erur qizil Gul ul chamanda,
Sifotini qilurlar anjumanda.*

"B" manbada ayrim o'zgarishlar bilan ifodalangan.

*Bu gullar orasinda bir gul bor;
Anga loyiq agar bo'lsang giriftor.
Aning oti qizil guldur chamanda,
Sifotini qilurlar anjumanda.*

Berilgan baytlarga e'tibor qaratilsa, birinchi baytning ikkinchi misrasi manbalarda keskin farqni yuzaga keltirgan. Dastlabki keltirilgan baytning ikkinchi misrasi "Kiromi ul qilur bo'lsang giriftor" shaklida keltirilsa, "B" manbada ushbu misra "Anga loyiq agar bo'lsang giriftor" ko'rinishida ifodalanmoqda. Misralar zohirdagi farq, albatta, botinda ham aks etgan. Ikki manba misralarida tafovut kasb etayotgan "Kirom qilmoq" hamda "Loyiq bo'lmoq" so'zlari bo'lib, bu so'zlarning semalari turlicha, shu boisdan bu so'zlar mazmuni misralar mazmuniga bevosita ta'sir etib ma'noda turfalik vujudga kelishiga sabab bo'lmoqda.

Yuqoridagi bo'limda Sabo bulbulga gulni ta'rif va tavsif qilgandan so'ng Bulbul Gulga oshiq bo'ladi va unga atab g'azal bitadi. Ushbu g'azal har ikki manbada ham bir xil nom bilan, aniqroq aytiladigan bo'lsa, "G'azali Bulbul" kabi boshlanma tarzida alohida beriladi. G'azal to'rt baytdan tashkil topgan bo'lib, manbalarda g'azal matnlarida tafovutlar yo'q. 4250 inventar raqamli manbada "G'azali Bulbul" va "Saboniki hikoyati Gulg'a debon ahvoli Bulbul qilg'oni" boshlanmalar alohida berilgan bo'lsa, 1295 raqamli toshbosmada esa yuqoridagi ikki boshlanma ostida ifodalanigan voqealar birgina "G'azali Bulbul" sarlavhasi ostida birlashtirib yuborilgan. Ya'ni g'azal keyin kelayotgan boshqa bir bo'limga qo'shib yuborilgan. Asar boshdan oyoq she'riy tarzda bo'lib, ikki manba o'zaro qiyoslanganda aksar o'rinlarda so'z qo'llash bilan bog'liq o'zgarish holatlarini uchratish mumkin.

*O'zungni qilma zor ham mani ham,
Ki haddin oshti, ey Bulbul, jamolim.*

Yuqorida keltirilgan bayt dastlabki manbaning "Gulni Bulbulg'a aytg'oni" (7-bet) bo'limidan keltirilgan bo'lib, keyingi manbadagi xuddi shu bayt bilan qisman farqlanadi. Birinchi manbada keltirilgan baytning avvalgi misrasida "o'zungni qilma zor ham mani ham" tarzida berilgan bo'lsa, keyingi manbada "o'zungni qilma rasvo mani ham" ko'rinishida keltiriladi. Ikki manbada o'rtasidagi bu kabi nomutanosibliklarga ko'p duch kelinsa ham, biroq bu tafovutlar misra matnlari orqali ifoda etilayotgan ma'nolarga jiddiy ta'sir etmagan. Yana shunday o'rinlar ham borki, misralar

soʻzlaridagi oʻzaro farq maʼnoga ham taʼsir oʻtkazgan. Masalan, ushbu baytga eʼtibor qaratilsa, biz taʼkidlab oʻtgan tafovut yaqqol namoyon boʻladi:

*Guliston ichra nogoh kirdi Bulbul,
Tikon birla ikkovlon oʻltirub Gul.
Tikonning dardigʻa bechora Bulbul,
Boshini oldi ovora boʻldi.*

Yuqoridagi baytlarning uchinchi misrasidagi “bechora Bulbul” “B” nusxada “bechora qoldi” tarzida qoʻllanadi. Agar yaxshilab nazar solinadigan boʻlsa, keyingi manbada ifodalangan “bechora qoldi” koʻrinishida berilishi maqsadga muvofiq ekanligi oydinlashadi. Chunki misralarning qofiya tizimiga “bechora Bulbul”ni emas, balki “bechora qoldi” birligi koʻproq mos tushadi, sababi Gul va Bulbul turkumidagi boshqa asarlar qatori ushbu doston ham masnaviy shaklida bitilgan. Bilamizki, “masnaviylar har ikkala misrasi hamqofiya boʻlgan baytlar asosida yoziladigan sheʼr; masnaviy hajmi katta liro-epik asarlarga ham oʻngʻay, shakli sodda va hashamsiz” [3, 199]. Shu boisdan quydagicha koʻrinishdagi ikkinchi nusxa varianti toʻgʻriroq:

*Guliston ichra nogoh kirdi Bulbul,
Tikon birla ikkovlon oʻltirub Gul.
Tikonning dardigʻa bechora qoldi,
Boshini oldi ovora boʻldi.*

“A” manbadagi baytda “bechora qoldi” birikmasini emas, balki “bechora Bulbul” birligining ifodalanishi bayt misrasi anglatayotgan maʼnoni turlicha talqin qilinishiga ham olib keldi, yaʼni “tikonning dardigʻa chorasiz qolish” va tikonning dardidan bechora boʻlish (ezilgan, mahzun boʻlgan) kabi. Demak, birinchi manba baytidan Bulbul tikonning dardidan qiyalib chorasiz qolib, mahzun va ovora boʻlgani anglashilsa, ikkinchi manba bayti “tikonning dardiga chorasiz qolgan Bulbul nima qilishini bilmay ovora boʻlganini ifodalaydi. Aynan yuqoridagi kabi holatlarni “Sabo Bulbulni qoshigʻa borgʻoni” boshlanmali boʻlimda koʻrishimiz mumkin. Bu qismda Sabo Bulbulni topib, uning holini koʻrishi va unga nasihat qilishi ifodalanadi. Mana shu oʻrinlarda manbalar matnlarida baʼzi nomutanosibliklar borligi ayon boʻladi. Dastlabki toshbosmada berilgan tubandagi baytlar keyingi manbadagi xuddi shu baytlar bilan qiyoslanganda mavjud farqlar oydinlashadi:

*Sabo qoshigʻa keldi ulab,
Gohi chap oʻrgulub, gohi rost oʻynab.
Yetib keldi Sabo koʻrdi banogoh,
Chekar Bulbul figʻon-u nola oh.*

Yuqoridagi baytlardan farqli oʻlaroq ikkinchi manba boʻlmish 300 inventar raqamli toshbosmada birinchi baytning birinchi misrasi “Sabo Bulbul qoshigʻa keldi koʻzlab” shaklida, baytning ikkinchi misrasi esa “Gohi chab charx urub gohi rost oʻynab” koʻrinishida ifodalangan. Baytlarning farqli jihatlariga diqqat qaratilsa, ular oʻrtasidagi farqlar asosan shakliy hamda qofiya jihatdan oʻzaro farqlanadi, ammo mazmunda sezilarli oʻzgarishlarga shohid boʻlinmaydi. Keyingi baytdagi misralarda ham shunday oʻzgarishlar mavjud. Adabiyot muzeyi fondida saqlanayotgan bosma manbadagi “Yetib keldi Sabo koʻrdi banogoh” misrasi ikkinchi manbada “Koʻzi Bulbul sori tushdi

banogoh” tarzida ifodalangan, lekin baytning ikkinchi misralari har ikki manbada ham bir xil. Shu bo‘limning o‘zida yuqorida ta’kidlangan o‘zgarishlarni ko‘plab uchratish mumkin.

Navbatdagi bo‘lim “Sabo Bulbulg‘a Gul payomini aytg‘oli” deb nomlangan. Ushbu qismda sarlavhadan anglashilganidek Gulning kechinmalari o‘rtadagi vositachi bo‘lmish Sabo tamonidan Bulbulga yetkaziladi. Bu jarayon aks ettirilgan matnlar manbalarda turlicha qayd etilgan.

*Sabo tig‘ zabonin ayladi tez,
Asaldek naql va ki aylab shakarez.
Sabo nogoh tilini qildi go‘yo,
Qizil Gul dardini aylarga insho.*

Ushbu baytlar “A” manbadan keltirilgan bo‘lib, “B” toshbosmadagi ayni baytlar quydagi tarzda ifoda etilgan:

*Sabo keldi qizil Gul qoshig‘a tez,
Salomin aytibon bo‘ldi shakarrez.
Sabo nogoh tilini qildi go‘yo,
Qizil Gul arzini aylarga insho.*

Misol o‘laroq berilgan yuqoridagi bayt misralari muqoyasa qilinar ekan, matnlar va u orqali ifodalanayotgan mazmundagi kemptiklik ko‘zga tashlanadi. Adabiyot muzeyidagi manbada berilgan ikki baytda Saboning qizil Gul dardini Bulbulga shirinsuhanlik ila oshkor qilgani aytiladi. Sharqshunoslik qo‘lyozmalar institutining asosiy fondida 4250 inventar raqami bilan saqlanayotgan toshbosma baytlari tagmatnida Saboni qizil Gul qoshiga kelib, salom bergani hamda Gul arzini aytishga chog‘langani bayon etiladi. Manbada keltirilgan bu baytlar “Sabo Bulbulg‘a Gul payomini aytg‘oli” boshlanmasi ostida ifodalanganligini hisobga olib, keyingi manba hisoblanmish “B” nusxada keltirilgan “qizil Gul” birikmasi o‘rinsiz qo‘llanilgan deyish mumkin. Boshlanma mazmuniga e‘tibor bersak, unda Sabo Bulbulga Gulning xabarini yetkazgani aytiladi, biroq “Sabo keldi qizil Gul qoshig‘a tez” misrasida Saboning Bulbul emas, aksincha Gul huzuriga kelgani ta’kidlanmoqda. Bulbul Gulni payomin eshitgan zahot visol umidida yori huzuriga shoshiladi. Ammo borsa, tikon jafosi, bormasa, xajr azobi. Oshiqning bu iztiroblari “Bulbul chamanga kelib Gulni ko‘rgoni” sarlavhasi ostida beriladi. Biroq sarlavha va uning tagmatnida berilayotgan mazmun o‘zaro muvofiq emas. Sarlavhada Bulbul kelib ko‘rishi ma’nosi anglashilsa, matnlar mazmunida esa Bulbul Gulni ko‘rishi borasida mutlaqo gap ketmaydi.

Manbalarda mutlaq farq qiluvchi o‘rinlardan biri “Sabo Bulbulg‘a nasihat qilg‘oni” faslida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ilk bo‘limlarni o‘zaro qiyoslaganimizda manbalar matnlarida bir so‘zning sinonimik variantlarini ishlatilganini, bayt misralarida bir mazmunni ifodalovchi turli jumlar qo‘llanilganligini guvohi bo‘ldik. Ushbu bo‘limda Bulbulga ishqda sodiq, sabrli bo‘lish borasida nasihatlar o‘qiladi. Ammo bu nasihatlar manbalarda bir-biridan farqlanadi. “A” nusxada nasihatlar 56 baytda Sabo tilidan bayon etilsa, “B” nusxada baytlar soni 34tani tashkil etadi. Keyingi toshbosmada 15-baytdan boshlab, orada 22 bayt tashlab ketilgan. Tashlab ketilgan o‘rinlardan so‘ng “bahor o‘lsa qilurlar orzu gul” misrasida ikki manbada yana bir xillik yuzaga keladi. Ikkinchi manbada ifodalanmagan 22 baytda asosan tavakkul qilish borasida Saboning Bulbulga pandlari turli hayotiy misollar yordamida uqtiriladi. Bob so‘ngida Saboning nasihatlari tufayli Bulbul qalbida yonib turgan ishq olovi yanada alangalanib, mashuqasi visoliga yetmoq niyatida Sabo bilan havoga ko‘tariladilar. Yorni izlab, yura-yura bir chamanga kelib qolishadi. Mana shu chamanzorda bulbul

sakkiz qush: Hudhud, Tovus, Qumri, Humo, So‘fi, To‘ti, Kabki(kaklik), Foxtalar bilan tanishadi. Nomi tilga olingan qushlar Bulbulni fig‘on ila qilgan nolasi sabab undan hol so‘rash asnosida uni savolga tutadilar. Qushlar va Bulbul o‘rtasida savol-javob o‘laroq kechgan bu suhbatning batafsil voqeotlari “Necha kunlar yurub Bulbul bir chamanda borg‘oli” (“A” nusxa), “Necha kun uchub Bulbul bir chamanda tushgoni” (“B” nusxa) nomli faslda beriladi. Mazkur faslda ham manbalarda farqli o‘rinlar talaygina. Bulbul yuqorida sanab o‘tilgan har bir qush bilan munozarada bo‘ladi. Qushlar o‘rtasidagi bu munozaralar manbalarda bir xil ketma-ketlikda, (Humoyun, Tovus, To‘ti, Kabki, Qumri, Fohta, So‘fiyo, Hudhud) alohida boshlanmalar ostida berib boriladi. Bulbul qushlar bilan muloqot qilar ekan, dastavval, qushlar o‘zining ma‘lum xususiyatlari, o‘zga qushlardan afzal jihatlarini aytib maqtanganlarida Bulbul ularga tanbeh o‘laroq munosib javoblar beradi. “Bulbul Humoyun birla duchor bo‘lg‘ani”, “Bulbul Tovus birla so‘zlag‘oli”, “Bulbul To‘ti qoshig‘a kelgani” kabi fasllarining har birida manba matnlarida farqlar kuzatiladi. Jumladan, Bulbul va Kabki orasidagi muloqot aks ettirilgan “Bulbul Kabki birla so‘zlag‘oli” faslida berilgan bayt:

*Kulub qahqah qilurman shodlig‘ni,
Tilarman doimo obodlig‘ni (“A” nusxa, 36-sahifa).
“B” nusxaning 42-sahifasida quyidagicha ifodalangan:
Tilab qahqah qilibman shodonlig‘ni,
Tilarman doimo obodlig‘ni.*

Baytlarni tekstologik muqoyasa qilinganda ko‘rinadiki, misralar matnida ifodalanayotgan “kulub” hamda “tilab” kalimalari o‘zgachalik kasb etmoqda. Misra mazmuniga qaralsa, bu o‘rinda “kulub” so‘zi misra matniga muvofiq ekanligi har jihatdan namoyon bo‘ladi.

*Havo-u hirs nafsing barcha dushman,
Sani makr qilurki necha rahzan.
Agar nafsing ko‘zini aylasang ko‘r,
Ko‘rolmaslar agar ko‘z bo‘lsa benur.
Agar urmasang nafsing ko‘ziga,
Kecha-kunduz sani tortar o‘ziga.
Hamisha nafs ishiga bo‘lma tolib,
Kuchung yetguncha bo‘l nafsingga g‘olib (“A” nusxa 38-sahifa).*

*Havo-u hirs nafsing barcha dushman,
Boqib ko‘rgin hamdur sanga rahzan.
Yetib nafsing kiyniga sen balo ko‘r,
Ko‘rolmasga ko‘zini aylagin ko‘r.
Hamisha nafs ishiga bo‘lma tolib,
Kuchung yetguncha bo‘l nafsingga g‘olib (“B” nusxa 44-sahifa).*

Tadqiq etayotgan ikki toshbosmamiz bir asarning turli nusxalari bo‘lsa ham ularning matniy tafovutlari anchagina, deyarli har bir faslda qandaydir bir matniy tafovutlarni uchratamiz. Yuqorida manbadan keltirilgan baytlarni tahlil qilinar ekan, avvalambor, ularning hajmiga e‘tibor qaratilgan maqsadga muvofiq bo‘ladi. Dastlabki keltirilgan baytlar miqdori to‘rttani tashkil etsa, keyingi manbadan olingan baytlar miqdori uchtani tashkil etmoqda. “B” nusxada “A” nusxada ifodalangan “Agar urmasang nafsning ko‘ziga, Kecha-kunduz sani tortar o‘ziga” bayti ifodalanmagan. Ammo

hajmdagi farqlarga qaramasdan bayt matnlari orqali ifodalanmoqchi bo'lingan mazmunda katta farqlar sezilmaydi. Misralar zahirida nafsga qarshi kurashish, uni jilovlash, uni bir zum bo'lsa-da, o'z holiga qo'ymaslikka chaqiriladi. Tahlilga tortilgan baytlar misralarida yana bir qator farqlarni ko'rish mumkin. Chunonchi, "havo-u hirs" birligini olaylik. Ikki manbada bu kalima insonga xos bo'lgan nafsning bir odatining nomi sifatida qo'llanilgan, biroq shu semani ifodalashda harflar kombinatsiyasida farqlar mavjud. Birinchi manbada *حواء حرص* shaklida "havo" va "hirs" so'zlarni o'zaro munosabatga kirituvchi vosita sifatida "u" yuklama-bog'lovchisidan foydalanilgan bo'lsa, ikkinchi manbada esa *حواء وحرص* shaklida ya'ni ikki juft so'zni o'zaro bog'lashga xizmat qilayotgan "u" yuklamasini "vu" (*وو*) ko'rinishida berilgan. Bulbulning navbatdagi qahramon qumri bilan munosabatlari "Bulbul Qumri qoshida kelgani" boshlanmasi ostida beriladi. Bulbul Qumri huzuriga keladi va ikkovlon hamsuhbat bo'lishadi. Chamanda Qumrining qilgan nolasidan Bulbul undan hol so'raydi. Berilgan savolga Qumri o'zini Haq oshig'i ekani, bu vodiy qushlariga shayx ekanligini va yana tengsiz zokir ekanligini ta'kidlab, ilm o'qimay Haq vasliga yetganini da'vo qiladi. Bulbul bunga javoban uni ayovsiz tanqid qilib, tanbehlar beradi. Bu faslda ham bir emas, balki bir necha o'rinlarda manbalarda matniy farqlar ko'zga tashlanadi. Bunday o'rinlar "Bulbul Foxta birla so'zlag'oli", "Bulbul So'fiyo qushining qoshig'a borg'oni", "Bulbul Hudhud birla so'zlag'oli", "Munojat...", "Bulbul Saboni qoshig'a chorlag'oli", "Sabo Bulbg'a rahbar bo'lg'oni", "Sabo bu g'azalni Gul firoqig'a o'qig'oni", "Bulbul bir oh urub o'lg'oni" kabi fasllarda ham talaygina.

Muqoyasa natijasida Salohiy qalamiga mansub "Gul va Bulbul" dostoninig ikki toshbosma nusxalari o'rtasida bir necha turli farqlar anglashiladi. Bu kabi turfaliklar sababi sifatida toshbosmalarni nashr etishda ularga turli qo'lyozma manbalar asos qilib olingan degan tahminni ilgari surish mumkin. Chunki, turli kotiblar tomonidan ko'chirilgan qo'lyozmalarda ham kotiblarning bee'tiborligi oqibatida va ham boshqa omillar natijasi o'laroq manbalar o'rtasida tafovutlar yuzaga kelishi mumkin. Yana bir taxmin shuki, Salohiy asarini Fors tilida bitgan bo'lishi ham mumkin. Bu taxminni quvvatlovchi bir necha jihatlar mavjud. Birinchidan, manbalarda aksar o'rinlarda baytlar mazmuni o'zaro farqlanadi. Ikkinchidan, misralarda tarkibida ifodalanayotgan so'zlar manbalarda turli sinonimik formalarda berilgan. Uchinchidan, ba'zi o'rinlarda baytlar tarkibidagi misralarning o'rni almashgan. Va so'nggi jihat shuki, xotimada asarni "Mantiq-ut tayr"ga javoban yozilgani aytiladi. Ma'lumki, "Mantiq-ut tayr" fors tilida bitilgan, shu sababdan Salohiy uni fors tilida bitgan bo'lsa, XX asr boshlarida asar tarjima qilinib, turli shaxslar tomonidan turli yillarda o'zbek tilida bosilgan bo'lishi va turli tajrimonlar tomonidan qilingan nusxalar asosida bosilgan asarning nusxalarida yuqorida bayon etilgani kabi farqlar yuzaga kelgan bo'lishi ehtimoldan holi emas.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Salohiy. *Gul va Bulbul*. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi toshbosma asarlar fondi, №1295.
2. Salohiy. *Gul va Bulbul*. – Toshkent: Sharqshunoslik qo'lyozmalar institutining asosiy fondi, № 4250.
3. *Адабий турлар ва жанрлар (тарихи ва назариясига оид), уч жилдлик, II жилд. Лирика*. – Тошкент: Фан, 1992.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. Тўрт томлик 1 жилд. – Тошкент: Фан, 1983.
4. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. Тўрт томлик 2 жилд. – Тошкент: Фан, 1983.
5. X. Расулев. "Ўзбек эпик шериятида халқчиллик". – Тошкент: Фан, 1973.
6. Shahnova Raxmonova. *Falsafiy-irfoniy dostonlarda vazn va mazmun munosabati*//Uzbekistan: Language and Culture 2022/2(2).